

**Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék**

Személynevek a magyar helynevekben

Témavezető:

**Dr. Rácz Anita
egyetemi adjunktus**

Készítette:

**Kiss Emese
III. évfolyam
magyar szak**

Debrecen, 2012

TARTALOM

ELŐSZÓ	1
I. A TELEPÜLÉS- ÉS SZEMÉLYNEVEK KAPCSOLATA	2
1. NEHÉZSÉGEK A KUTATÁSBAN	2
2. NÉVTELENSÉG, ELNEVEZÉS	4
3. PUSZTA SZEMÉLYNÉVBŐL ALAKULT TELEPÜLÉSNEVEK	
3.1. Létrejöttének magyarázata	10
3.2. Kronológiája	12
3.3. Alakilag megegyező személy- és településnevek	13
II. TÖRTÉNETI HELYNÉVTIPOLÓGIA.....	18
1. KRISTÓ GYULA TIPOLÓGIÁJA	
1.1. Formáns nélküli helynevek	18
1.2. Az <i>-i</i> képzővel alakult helynevek.....	18
1.3. A <i>-d</i> képzővel alakult helynevek	19
1.4. Utótaggal alakult helynevek	20
2. SZABÓ T. ATTILA TIPOLÓGIÁJA	
2.1. Pusztai személynevek mint helynevek.....	22
2.2. A jelekkel és képzőkkel ellátott személynevek mint helynevek.....	23
2.3. Személynevek jelzős összetételű helynevekben	23
3. HOFFMANN ISTVÁN CSOPORTOSÍTÁSA	
3.1. Funkcionális-szemantikai elemzés	24
3.2. Lexikális-morfológiai elemzés	26
3.3. Szintagmatikus elemzés.....	26
III. ÖSSZEGLÉS	28
IRODALOM	30

ELŐSZÓ

Dolgozatom célja áttekinteni a névtan tudománykörében a településnevek és személynevek keletkezésének kapcsolódási pontjait, ismertetni a témában írt legfőbb műveket, álláspontokat, és az ezek során kialakult egyező, illetve kritikai nézőpontokat. Mint ahogyan az ismert, a névtan egy komplex tudomány. Határtudományai legfőképpen a történet-, földrajz-, és néprajztudomány, amely tudományterületek témánkba illő legfontosabb kutatási eredményeit magam is áttekintem. A történettudomány területén névtani szempontból is jelentős kutatásokat végeztek: KRISTÓ GYULA, GYÖRFFY GYÖRGY, SZABÓ ISTVÁN, illetve kiemelném KISS LAJOS munkásságát, aki nyelvészként nagymértékben hozzájárult a történeti nyelvészeti, történeti névtani kutatások mai eredményeinek megalapozásához.

Munkám során igyekeztem külön áttekinteni korai településneveink tipologizálását a két tudományterület szerint. A történeti vizsgálatoknál főként KRISTÓ GYULA műveire hivatkozok, míg nyelvészeti szempontból HOFFMANN ISTVÁN, SZABÓ T. ATTILA és KERTÉSZ MANÓ tipológiáját igyekszem figyelembe venni. E két tudományág talán legfontosabb találkozási pontja a puszta személynévből alakult településnevek, vagy másképpen fogalmazva az alakilag megegyező személy- és településnevek csoportja, amelynek magam is egy egész fejezetet szentelek. Ennek legfőbb oka, hogy ez a csoport rendelkezik a legnagyobb helynévanyaggal, illetve e területen kerültek felszínre a legvitásabb nézőpontok mind a kronológia, mind az eredet szempontjából.

Dolgozatom végén összegzést kívánok tenni a csoportosításokat illetően.

I. A TELEPÜLÉS- ÉS SZEMÉLYNEVEK KAPCSOLATA

A névtudomány talán két jelentősebb tárgyának, a helynevek és a személynevek összefüggéseinek vizsgálatát fogom elvégezni a következőkben. Írásomban a helynév, mint földrajzi név fogalom tágabban a folyók, hegyek, és települések neveit jelenti, míg a településnév megnevezés magát a települések nevét takarja. A dolgozatban említett forrásokban elő fog fordulni olyan helynév is, amely kezdetben szállásterületet jelölt, és nem a mai értelemben vett települést, ám ez a magyarság korabeli életmódjából adódott, s e nevek szerepe azonos a későbbi településnevek szerepével, tehát tárgyalásuk e keretben is természetes.

Az idők folyamán kétségtelenné vált, hogy a település- és személynevek között szorosabb a viszony, mint az sejthető volt. Már iskolai tanulmányaink során találkozhattunk olyan személynevekkel, amelyek hordozzák egy adott település nevét is. Ilyen például Kőrösi Csoma Sándor, Dukai Takács Judit vagy éppen Baróti Szabó Dávid neve. Őbennük közös az, hogy mindannyian felvették születési helyük nevét,— tisztelgésül a település iránt — személyneveikben hordozzák a települések nevét, mint jelzót, mintegy megkülönböztetésként. Dolgozatom nagy részében azonban nem ezeket a neveket kívánom vizsgálni, sokkal inkább a személynevekből alakult településneveket, visszamenve időben egészen a honfoglalás koráig.

1. Nehézségek a kutatásban. A névtani kutatásokat jelentősen megnehezíti elsősorban a források hiánya. KRISTÓ GYULA gondolatmenetével élve: minél inkább megyünk vissza az időben, annál kevesebb nyelvemléket találunk. A nevek előfordulásának gyakorisága tehát fordított piramist mutat. Mindez jól szemléltethető a feltárt adatok statisztikai

elemzésével, miszerint 1038-ig, Szent István haláláig, 51 település csupán 54 neve maradt ránk. Természetesen ezek a későbbi századokban százra, sőt ezerre duzzadtak (2005: 117).

Ezen kevés nyelvemlékek miatt, illetve amiatt, hogy a honfoglalás előtt szinte nem is találunk magyar nyelvemléket, KRISTÓ egy másik művében megkérdőjelezi a X. század előtti névtani kutatások tudományos jellegét, hiszen „csak az tekinthető tudományos témának, aminek tudományosan igazolt forrásanyaga van”(KRISTÓ 1997: 129). Mindez azért jelentős, mert a történelem tárgyalása során KRISTÓ kritikája szerint GYÖRFFY GYÖRGY *Magyarország története tíz kötetben I/1.* című művében külön bizonyítás nélkül vezetett vissza bizonyos településneveket a X. századba (KRISTÓ 1997: 129–130). Ha forrásanyaggal nem tudunk számolni a X. század előtt, akkor tudományos jelleggel sem tudunk róla beszélni. KRISTÓ következtetése szerint tehát GYÖRFFY hibát követett el, amikor nem megalapozottan vezetett vissza helyneveket egy olyan korba, amikor még nem rendelkezünk forrásokkal.

A legtöbb forrásunk időben később bukkan fel, mint ahogy maguk a benne található nevek keletkezhetett, többnyire valamilyen jogi igényérvényesítés végett, de előfordultak olyan esetek is, hogy másolat formájában maradtak ránk nyelvemlékeink, ilyenkor kénytelenek vagyunk fenntartásokkal kezelni hitelességüket.

Ugyanakkor nehéz megmondani, hogy volt-e, illetve milyen volt a kapcsolata az adott településnek vagy tájegységnek a benne lakó, feltételezhetően névadó személlyel. Számos későbbi általam felidézett példában meg fog mutatkozni, hogy korántsem egyértelmű, és sok esetben kutatóink is félreértelmeztek bizonyos adatokat.

Abban a kérdésben sem tudunk egyértelműen eligazodni, hogy vajon a személyt vagy a települést nevezték-e korábban el egy adott név esetében. Nem tudunk bizonyosat mondani tehát az elsőség kérdésében sem.

A helynevek folytonosságát illetően is kétségeink vannak, hiszen számos név esetében nem beszélhetünk névkontinuitásról a honfoglalás előtti és utáni korokban. Vízneveink feltételezhetően régről megőrződtek, viszont a településnevek esetében szinte alig találunk valószínűsíthetően egyező neveket. KISS LAJOS szerint a magyarok nem találták lakatlannak a Kárpát-medencét megtelepedésükkor. Művében ismerteti, hogy a római légiók kivonulása után, a népvándorlás idején elpusztultak a római virágzó városok, és helyükre újak épültek. Ezen szláv és egyéb városok csupán vízneveket mentettek át a IX. századból, és településneveink feltehetően honfoglalás utáni névadásból származnak (KISS 1997: 177).

2. Névtelenség, elnevezés. A következőkben azt fogom áttekinteni, hogy vajon beszélhetünk-e a szó legszorosabb értelmében vett névtelenségről a korai időkben, illetve az elnevezés indítékairól KRISTÓ GYULA nyomán (1976: 7–14). E téma kapcsán még jobban kell támaszkodnunk a történettudomány eredményeire, és ugyanakkor el kell fogadnunk, hogy sajnos elenyésző ismereteink vannak ezen a téren, minek következtében tisztánlátásunk sem lehet tökéletes a helynevek kontinuitását illetően.

2.1. Ha a **névtelenség** kérdéskörét kívánjuk tárgyalni, vissza kell mennünk az időben egészen a honfoglalás korára, amikor őseink megtelepedtek a Kárpát-medencében. Felvetődik a kérdés, hogy vajon a 896–900 táján ide érkező magyarság talált-e itt élő lakosságot, akiktől településneveket, helyneveket vehetett volna át. GYÖRFFY GYÖRGY és SZABÓ ISTVÁN is meggyőzően vallja, hogy mint ilyen, nem volt, legalábbis, ahogyan SZABÓ megjegyzi: „az ország területének nagyobb része, elsősorban az Alföld, a magyarok honfoglalása idejében jóformán településtelen volt” (SZABÓ 1966: 68). Hogy mire alapozza feltevését, és valóban megalapozott-e az állítás, rejtély marad. Azonban még ha nem is igazolja a településtelenséget GYÖRFFY, ezt mondja: „a helységnevek kontinuitása megszűnt” a IX. századi Pannóniában (GYÖRFFY 1972: 270). Ebből

a két megállapításból az következik, hogy a magyarság névadó tevékenységének köszönhetjük korai helyneveinket (vö. KRISTÓ 1976: 7).

Azonban felmerül még egy probléma. Sokan úgy vélik, hogy a magyarok a Kárpát-medencébe nem egy ütemben, hanem időben elnyújtva érkeztek meg. Történészeink közül LÁSZLÓ GYULA véli úgy, hogy ezekben a korai időkben kettős honfoglalás ment végbe. Eltekintve attól, hogy igazságot tegyünk ebben a kérdésben, KRISTÓ GYULÁTól véve a kritikai nézőpontot, meg kell említenem, hogy a 871 körül keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (A bajorok és karantárok megtérése) című műben egyetlen egy magyar helynévvel sem találkozhatunk. Véleményem szerint ezen adat megemlézése fontos a névtelenség kérdéskörének vizsgálatakor, mert időben tudunk következtetni arra, hogy elnevezéseink mikortól számíthatóak (KRISTÓ 1997: 130–131). Erős megfogalmazással élve tehát nyelvészetileg a *Conversio* nem igazolja a kettős honfoglalás elméletét.

A névtelenség kapcsán nehézkes lehet annak megválaszolása, hogy vajon a helyek el nem nevezése mennyi ideig tarthatott, és maga az elnevezés mikor kezdődhetett el, illetve egy-egy névadási mód „divatja” mikor érkezett csúcspontjára, és halványodott el. Azt mondhatjuk, hogy a névadási folyamat a Kárpát-medence területén valószínűleg nem egyformán ment végbe, és időben is hosszú folyamatot eredményezett. Az elnevezés napjainkban is folyamatban van, viszont, hogy mikor kezdték elnevezni helyeiket a Kárpát-medencébe betelepült magyarok, illetve utódaik, csak sejtéseink lehetnek. Mindezen kutatásokat megnehezíti, hogy 896–1002 között nem áll rendelkezésünkre helynévre vonatkozó emlékün, és később, a XI–XII. században is csak korlátozott számú forrásokat ismerünk. Viszont a XIII–XIV. században találhatunk feljegyzéseket különböző várak, vármegyék, illetőleg birtokok elnevezéseiről. FEKETE NAGY ANTAL feldolgozásaiból tudhatjuk, hogy az a birtok, ahol Tiba fiúági unokái élnek, 1307-ben még névtelenül szerepel egy oklevélben, s csak a XIV. század

folyamán kap nevet. 1321: *Tybe curia*, 1390: *Tybahaza* (FEKETE NAGY ANTAL 1934: 77). A XII. század már kevésbé szerencsés ezen a téren. Visszafelé haladva az időben egyre inkább találkozunk névtelen javadalmakkal okleveleinkben. 1177-ben a Temes megyei *Vrman*ban három falu sincs megnevezve, csupán határaik vannak körülírva (Levéltári Közlemények XXXIII: 213). A pannonthalmi apátság 1093. évi birtokösszeírásában két javadalom szintén névtelenül szerepel. Az egyik esetben az oklevél adományozóját és poroszlóját, a másik esetben csupán a poroszlót illetik megnevezéssel (*Nonum praedium est, quod dedit Gurcu..., regalis pristaldus... uocatur graba; Est unus locus, ubi dedit rexductores navium X. mansiones, regalis praestaldus quarum Kuca*; PRT. I: 591, 592). A XI. század folyamán is javarészt körülírások, nem pedig konkrét személyre utaló elnevezések fordulnak elő. Több birtokrész is névtelenül szerepel a tihanyi apátság 1055. évi adománylevelében. A nyelvemlék ezen helyek szélső határpontjait (*Preterhunc esalius locus foenohabilis etaptus inter zilu kut et kues kut ididem pertinens; est alius locus ineodem bolatin inter putu uueieze et knez ad sanctam pertinens ecclesiam*; Tihanyi Alapítólevel 9, 10), illetve határvonalait adják meg (*Ex alia parte est ocus et terra arabilis... Infra terminos huius ruris siluaest*, uo. 10–11).

Összegezve az előző gondolatokat egyértelműen az tűnik ki, hogy az elnevezés időtartama lassú folyamat. Egyes kutatók a következőképpen vélekednek az elnevezés kezdetének időpontjáról. SZABÓ ISTVÁN az alábbi gondolattal érvel: „aligha lenne igazolható az olyan megállapítás, mintha a falvak eleinte gyakran névtelenek lettek volna, hiszen a környezetnek kezdettől fogva tudomásul kellett vennie az új települést, valahogyan mindjárt meg kellett jelölnie, ha másként nem, körül kellett írnia: tulajdonképpen ez is már megnevezés volt. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a megnevezés a köztudatban még nem volt eléggé általános, s ilyen vagy más okból a korabeli szövegek írói nem vettek róla tudomást.” (SZABÓ 1966: 132). KRISTÓ GYULA két ponton is

megcáfolja ezt a megállapítást (vö. KRISTÓ 1976: 9). Az első, miszerint az árutermelés és a pénzgazdálkodás a XIV. században vált oly mértékűvé, hogy a névadó környezetnek nagyobb szerepe lehetett az elnevezésben. Ezen túlmenően a XI. században a mozgó falvak sem kerülhettek olyan szoros viszonyba egymással — számolva a népsűrűségi viszonyokkal —, hogy névvel illethessék egymást. KRISTÓ következő ellenérve BÁRCZI fejtegetésein alapul. Szerinte megnevezés földrajzi névvé csak akkor válik, ha a megjelölés a kérdéses földrajzi helynek egyedi nevévé lesz (BÁRCZI 1958: 146). Ennek értelmében a körülírás lehet elnevezés ugyan, de nem minősülhet földrajzi névnek, mivel hiányzik az egyediesítő ismérve. Ezek alapján nem is alkalmas arra, hogy érvelni lehessen a korai falvak és birtokok névtelensége ellen. Ezen megállapításokat összefoglalva KRISTÓ GYULA megkülönböztetése szerint beszélhetünk primér és szekunder névtelenségről. Primér névtelenségen azt a több évszázados névtelenséget érti, amely még a XI–XII. században sem szűnik meg, s amely a fenti példák alapján belátható. Szekunder névtelenségen azt a napjainkig tartó folyamatot érti, amikor a már névvel bíró kisebb terület apróbb részei nyernek saját, egyedi földrajzi nevet (KRISTÓ 1976: 9–10).

Én magam SZABÓ ISTVÁN gondolatmenetével tudok azonosulni. Oka a későbbiekben ismertetni kívánt puszta személyneves helynevekben keresendő. Tudniillik e helynévcsoporthoz keletkezését több kutató a nomadizációval és a prelogikus gondolkodással magyarázza. Véleményem szerint, ha a XI–XII. századi ember úgy gondolta, hogy csak valakihez és nem valahova lehetett menni, akkor az sem várható el tőlük, hogy ezt a helyet egyetlen névvel nevezzék meg. Ha valóban feltételezzük, hogy ezeknek a népeknek törzsi, primitív gondolkodásuk volt, akkor nem is kívánhatunk tőlük többet, minthogy körülírják a helyet. Az is lehetséges, hogy igényük sem volt kezdetben az egyetlen névvel való kifejezésre. Ahogyan a kisgyermek is, ha nem ismeri egy adott dolog vagy hely nevét, körülírja, elmagyarázza, hogy mit akar mondani,

miről akar szólni. Nem feltétlenül azért, mert nem tudja, hogy az adott helynek mi a közmegegyezésen alapuló neve, hanem egyáltalán nincs is igénye rá, hogy egyetlen névvel illesse, hiszen ha jól körülírja, tökéletesen felismerhető. Ugyanakkor nem valószínű, hogy a gondolkodása olyan szintre jutott el, hogy egyetlen névvel illesse a helyet. Ebben az esetben pedig, ha valóban feltételezzük, hogy prelogikus, primitív gondolkodással rendelkeztek honfoglaló ősünk, még egyszer hangsúlyozom, hogy nem várható el tőlük, hogy egyetlen egyediesítő névvel lássanak el helyeket. Visszatérve a kisgyermekes példára, ha egy óvoda egy pékséget kíván említeni, nem azt mondja el, hogy XYZ pékségről van szó, hanem az a pékség, ahol például a „legfinomabb péksüteményt készítik”, vagy „ahova az óvodától kacsaringós úton lehet eljutni”, és „mellette van egy nagy fa, ahol ősszel gesztenyét szoktunk gyűjteni”. Véleményem szerint határozottan megnevezésről van szó, még ha nem is csupán egyetlen, mindenki által használt és elfogadott név, de pontosan meghatározza a helyet a körülírással. Annál is inkább felerősödik bennem a gondolat, miszerint bizonyos helyeket az előbb említett módon neveztek el, ti. a körülötte levő földrajzi adottságok játszottak szerepet a névadásban, amelyről a következő alponban kívánok szólni. Természetesen, ahogy fejlődik mind a kisgyermek, mind a primitív ember gondolkodása, az elnevezés rövidül, tömörebbé válik.

2.2. A névadás végbemehetett a környezet jellegzetességeiből fakadóan, az így keletkezett neveket **természetes**, vagy természeti **neveknek** hívjuk. Térszínforma-, vízrajzi- és növényzeti nevek, amelyek földrajzi névvé alakultak: *post monarau bukurea, usque ad kurtuel fa* (TA: 9, 10). *Kereknek* mondott halastó a garamszentbenedeki oklevélben 1075-ben: *piscina, que dicitur rotunda* (+1075/+1124/+1217, MES. 1: 56), 850 évvel később *Kerektó*ként lelhető fel (1212/1919: Gy. 1: 893). Sok helység kapta a nevét a mellette elfolyó vízről. Erre lehet példa az a Heves megyei föld, amely a *Füzegy* vize mellett fekszik:

Terram, que sita est super aquam fizegi, dedi cum propriis terminis (+1075/+1124/+1217, MES. 1: 56), később maga a helység is a *Füzegy* nevet kapta meg. A bakonybéli apátság Árpás folyó melletti birtoka is felvette a víz nevét (1086/1130–1140: *Quartum predium est iuxta fluvium Arpas*, PRT. 8: 268).

Gyakori névadási mód lehetett az emberi lakótelep **birtokosáról** történő elnevezés is. A bakonybéli apátság egyik faluja András püspökről kapta nevét: *Sexta villa, que dicitur Andree episcopi* (1086/1130–1140, PRT. 8: 268). A falu neve később *Endred* (1230, Cs. 3: 229) alakban állandósult. A mai *Győrasszonyfa* birtokosa egykori királyné volt (1150: *villa Ahchyn*, PRT. 1: 600; 1237 k.: *Ohsun villa, Asscun villa, Ohzynfolua*, vö. 775, 773, 776).

Ezenkívül gyakran előfordult, hogy a falu birtokosának, vagy lakosságának **etnikumáról** neveztek el helységeket. A mai *Svábfalvát* valószínűsíthetően egy sváb nemzetiségű hospes telepítette (1330/1420: *villa Sueui, villa Svab*, FEKETE NAGY ANTAL 1934: 208–209).

Újabb névtípust jelent a **foglalkozásnévből** létrehozott helynevek csoportja is. A Vas megyei *Schreibersdorf* falu neve 1388-ban mint *Sreberstorfh*, míg 1392-ben *Irofalva, Irofalv* (Cs. 2: 758) néven szerepelt.

Létrehozhattak **egyházi vonatkozású** helyneveket is. A XIV. sz. folyamán a baranyai *Nakfalva* az 1295-ben alapított szentlászlói pálos remeték tulajdonába került, nevét *Remetefalvára* változtatta (1330: *villa heremitarum Nokfolua*, Gy. 1: 346; 1395: *Remethefalua*, Cs. 2: 519).

Vannak olyan elnevezések, amelyek **névátvitellel** jöttek létre. A tiszántúli Csanád megyében két prédiomot *Vasvárnak* hívtak a XIII. században, azon oknál fogva, hogy a nyugat-dunántúli megyeszékhelyhez, Vasvárhoz tartoztak (1238/1377: *duo praedia, quae ambo vokantur Wasvar; quae quondam ad castrum ferreum pertinebant*, CD. 4:1, 108, Gy. 1: 876). A turóci *Kismajost*

1254: *Kus Moys*, 1254: *Kysmayus* (ÚRHEGYI 1939: 31–32) valószínűleg a „*Majus*-ból elköltözött emberek alapíthatták”.

Hivatalos (mesterséges) **névadásra** is van példa. V. István 1266-ban több földet (1266/1300: *Temerken, Fulgudus, Wonuz*, JAKUBOVICH-PAIS 1929: 121–122) a kun Parabuch comesnek adott, s elrendelte, hogy a földeket *Parabuch*-nak kell elnevezni. Az új elnevezés mindezek ellenére nem honosodott meg.

3. Puszta személynévből alakult településnevek. Még ha nem is tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy helyneveink pontosan mikor keletkeztek, az bizonyos, hogy a IX–X. század után számos helynévvel találkozhatunk. Ebben a fejezetben megpróbálom összefoglalni, jellemezni ezt a legősibb csoportot, kitérve a kronológiai kérdésekre, eredetére és kialakulásának okaira.

3.1. Létrejöttének magyarázata. A puszta személyneges településnevek kialakulását sokan és sokféleképpen magyarázzák, de mindannyian egyetértenek abban, hogy ez lehetett az egyik legősibb névadási mód, amellyel helyneveink, ezen belül településneveink keletkeztek. Jellemzője, hogy e helynévtípus képviselői bármiféle toldalékolás, vagy egyéb lexéma nélkül állva alakilag tökéletesen megegyeznek valamely személynévvvel.

KERTÉSZ MANÓ kétségtelennek tartja, hogy ezen névadási módnak lelki gyökerei vannak. Azt állítja, hogy sajátos jelenség a primitív népeknél az, hogy az embert és a földet lélekben tökéletesen megfeleltetik egymásnak. Ennek legkiemelkedőbb bizonyítéka az azonos névvel való elnevezés. Elgondolását etnológusok kutatásaival bizonyítja, miszerint a primitív népek, például a braziliai bororó törzs tagjai magukat vörös papagájoknak nevezik, magukat ezzel az állattal azonosítják. Ezenkívül a közép- ausztráliai primitív társadalmaknál is jelentkezik efféle azonosítás, csak ők magukat a földjükkel gondolják el misztikus egységben. KERTÉSZ véleménye szerint ez a prelogikus lelki működés következtében jöhetett létre, amely a primitív népekre jellemző tulajdonság. Misztikus kapcsolatot vél tehát felfedezni a föld és birtokosa között (KERTÉSZ

1939a: 33–34). Mindezt a puszta személyneves helynevek létrejöttének magyarázatára hozza fel bizonyításul.

E névadási mód eredetét MELICH JÁNOS is vizsgálja művében (MELICH 1928: 6). Szerinte a magyarság e névadási szokása még keletről való, amit bizonyít Bíborbanszületett Konstantin feljegyzése 950 körül. Eszerint a magyarok hazájukat, illetve az akkori szállásterületüket *Λεβεδία* (Levedia) néven nevezték el, első vajdájuk, valószínűsíthető alakban, *Levedi* után. Konstantinosnál az *-ia* végződés országnévképzőt takar, görögösítés eredménye, hiszen — ahogyan KRISTÓ írja művében — Konstantinos számos *-ia* végződésű országnévet említett, ezért feltehetően a császár alkotása (KRISTÓ 1998: 152). Ezenkívül még egy érv, hogy ez az országnévképzővel képzett helynév miért is lehet a császár alkotása, azt BENKŐ LORÁND fejt ki, miszerint a „puszta személynévből lett helynevek, amilyen a *Lēved* is, a magyar névadásban sohasem jelöltek országot, tartományt, sőt még kiterjedtebb területet sem, hanem mindig csak szűkebb szálláshelyet, illetőleg települést.” (BENKŐ 1985: 11). KNEZSA ISTVÁN is megjegyzi, hogy ez a névadási mód csak magyar sajtáság lehet, ti. a magyarság szomszédságában lakó népeknél teljesen ismeretlen ez a típus (KNEZSA 1960: 19–20).

MOÓR ELEMÉR szerint ez a névadási mód nomádosnak tüntethető fel (MOÓR 1936: 110). Annyiban érdemes ezt a kérdéskört megvizsgálni, hogy honfoglaló ősaink első településneveik keletkezésekor valóban nomád életmódot folytattak-e, megfigyelhető volt-e az egész közösség együttvándorlása az állatokkal, ideiglenes szálláshelyeket felállítva. Ha igen, akkor eredete valóban a nomadizmusban lelhető fel. Ennek bizonyítéka Freisingi Ottó feljegyzéseiből derül ki, aki így nyilatkozik a magyarokról: a II. keresztes háború idején a magyarságnak leginkább nádból, fából, ritkán kőből épült házai voltak, viszont az is kiderül, hogy egész nyáron és őszön sátrakban laktak (MARCZALI 1901: 120). Az állandó mozgás miatt ezért is mondhatja MOÓR azt, hogy ebben az

időben csak valakihez, és nem pedig valahová lehetett menni. Nem a helyeket keresték tehát, hanem a személyeket, akik a folytonos vándorlás következtében gyakran változtatták helyüket. Honfoglaló őseink nomád voltát megerősíti egy arab nyelvű munka is, mely az akkori települési viszonyainkat jellemezte a X. században: „szálláshelyeik a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok, mint a beduinok. Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrokban laknak, szétszórt táborhelyeken.” (KRISTÓ 1995: 65). További igazolást ad még Bíborbanszületett Konstantin császár, aki a már említett *A birodalom kormányzásáról* című művében nem városok, hanem folyók szerint adta meg a magyarok szálláshelyeit (MORAVCSIK 1948: 48).

KNIEZSA megállapítása szerint ez a névadási mód a magyarokon kívül még a törökökre jellemző, akik szintén nomád életmódot folytattak (KNIEZSA 1943: 126-128). Újabb nézőpont szerint e névadási mód nemcsak a törökökre jellemző, de görög és szláv névadók is éltek e névadási móddal. SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerint „a XI. századi kijeji-magyar kapcsolatok ismeretében akár görög, akár görög és szláv névadók feltételezése is lehetségesnek látszik.” (SZENTGYÖRGYI 2010: 385).

3.2. Kronológiája. A téma kutatói ebben a kérdésben sincsenek egységes állásponton. A következőkben ismertetem a főbb nézőpontokat.

SZABÓ T. ATTILA, aki magát a nomádos elnevezést is kritikával illeti, határozottan állapítja meg, hogy a pusztai személynévből eredeztethető helynévadás nem csupán a XIII. századig volt érvényben. Állítása szerint az újkori okleveleink bizonyítéka alapján még jócskán keletkeztek ilyen helynevek a XI–XVIII. században is. Bizonyítja ezt az újonnan keletkezett személynévekkel, amelyek sehogy sem vezethetők vissza a korai időkbe. Elismeri írásában, hogy a prelogikus gondolkodású népek helyneveiben előfordul ez a névadási mód, de a magasabb műveltségi szinten lévő népek esetében is megfigyelhető, ezért a „nomádos” kifejezést nem tartja célszerűnek

alkalmazni erre a típusra (SZABÓ T. 1940: 127–128). Ezt a felfogást képviseli többek között INCZEFI GÉZA és REUTER CAMILLO is.

A másik kronológiai koncepció kevésbé elrugaszkodottnak minősíthető. MELICH már a *Lève*di személynév tárgyalásakor nyilvánvalóvá tette álláspontját, miszerint ez a helynév-típus már megvolt a IX. században, és élt a X–XII. században is (MELICH 1925–29: 6). MOÓR is azon a nézőpontra áll, hogy a XIII. századon túl már nem keletkeztek ilyen helynevek (MOÓR 1936: 110). KERTÉSZ MANÓ is osztja MOÓR ezen nézetét (KERTÉSZ 1939a: 33–35). KNIEZSA viszont már azt állítja, hogy nem lehet az ország területét egységben vizsgálni, feltétlenül külön kell bontani a nyugati és keleti országrészt. Oka, hogy a keleti részen a XIII. század előtt jelentős forrás nem keletkezett. A pusztaszemélyneves helynevek megszűnését az ország nyugati felében a XIII. század elejére teszi, ám annak ellenére, hogy nincs releváns nyelvi adatunk a keleti országrészben, ennek a névtípusnak a megszűnését is legkésőbb a XIII. század közepére datálja (KNIEZSA 1943: 126, 128). KNIEZSA véleményét osztja BÁRCZI GÉZA is az időrend kérdésében, szerinte ez a névadási típus a XIII. században már háttérbe szorul (BÁRCZI 1960: 7). Egyes kutatók szerint e csoport helynevei hamarabb ültek meg még a XII. századnál is: MIKESY SÁNDOR a X–XI. századra, VALTER ILONA történész pedig a honfoglalás korára, illetve a korai Árpád-korra szűkíti a pusztaszemélyneves helynevek keletkezését (ld. KRISTÓ 1976: 16).

3.3. Alakilag megegyező személy- és településnevek. KRISTÓ GYULA a korábbiakban tárgyalt időbeli határokat kitágítja, ami esetünkben azt jelenti, hogy megemlíti még bizonyos pusztaszemélyneves helyneveket, amelyek a XIII. század után keletkeztek. Ezért az ő általa említett nyelvi adatokat fogom ismertetni a következőkben (KRISTÓ 1976: 17–49).

Mint korábban említettem, a pusztaszemélyneves helynév esetében akkor beszélhetünk a névadó személy és a helynév kapcsolatáról bizonyossággal, ha

ismerjük a névadó személyének kilétét, illetve azt a kort, amelyben élt. A XI–XV. századi oklevelek azonban ritkán nyújtanak efféle kapaszkodót. Mégis ismerünk egy esetet, amikor nagy százalékkal bizonyíthatóan tudunk névadásról beszélni. A pannonhalmi apátság 1093. évi birtokösszeírása *Tömörd* birtokának elnevezését colonus nevéből származtatja (Duodecimum praedium est, quod a colono nomen sibi accepit *tumurdi*, PRT. I, 591).

Azonban a legtöbb esetben nem ez történik, hiszen a középkori oklevelek csak ritkán adják meg a névadó kilétét. Ez történt *Borsa comes* és *Barsa* vagy *Bursa* birtokon. 1321-ben osztozik *Borsa comes* ezen a birtokon, de valószínűsíthetően nem róla neveztek el, hiszen már 1216-ban felbukkan ez a helynév (1216/1550: *Bursa*, 1321/1448/XV.: *Kethbarsa* Gy. I, 598).

Legkorábbi, már említett nyelvemlékünk a puszta személyneves helynevekre a *Levëdi* helynév, amely eredetileg szálláshelyet jelölt, elég korán, már a X. századból maradt ránk.

X. század végére vonatkoztatható adatunk *Taksony* személynévből eredő helynevet említ. 1046 körül Vászoly fiát, Leventét „mivel nem katolikus módra élt, a Dunántúli *Taksony* falu körül temették el, ahol állítólag őse, *Taksony* nyugszik pogány módon” (SRH I, 344). Habár a krónika nem úgy utal erre a falura, miszerint *Taksony* itt élt, hanem hogy itt temetkezett. Ennek következtében feltételezhetjük, hogy a személynek kapcsolata van a településnévvel, minden jel szerint nem életében, hanem halála utánra eredeztethető ez a kialakulás. KRISTÓ (1976: 20) szerint ez ellentmondásban van MELICH tételével, miszerint „helynévben jelölt személyek életében keletkezettek” ezek a helynevek (MELICH 1923: 110). E megállapítás kapcsán nem tudok nem pontosítani, illetve kritikával illetni KRISTÓ megjegyzését, miszerint MELICH általánosságban fogalmazta meg tételét. Ilyen állításra nem találtam MELICH művében, hiszen néhány magyar város (*Buda, Vác, Appony,*

Csejte, Kassa és Léva) keletkezéstörténetében állapítja meg az élő személyek voltát a névadási mozzanatban. (vö. MELICH 1923: 110).

E névcsoport folyamatos alkalmazása a XI. század elejétől kezdődhetett el, amelyekre az alábbi példák hozhatóak fel bizonyítékkul. A magyarországi vármegyék legtöbb esetben I. István-kori ispánjuk nevét viselik. Ilyen ispánnevek voltak a teljesség igénye nélkül: *Csanád, Doboka, Hont, Bény*, ezek analógiájára valószínűsíthető *Szabolcs* vármegye is.

Csanád: „E naptól kezdve az a vár [Ajtonyé] ne Marosvárnak, hanem Csanádvárnak (*urbs Chanadiensis*) hívassék” (SRH. 2: 492)

Doboka: 1214/1550: *Doboka* (KÁDÁR 3: 319), *Csanád* apja, az erdélyi *Doboka* néavadója volt.

Hont: 1231/1418: *Castrum de Hunt* (BAKÁCS 1971: 46), *Hont* Istvánnal együtt 997-ben Koppány ellen harcolt, innen kapta nevét *Hont* vár és *Hont* vármegye.

Bény: 1135/1262/1566: rex Stephanus *Byn* dedit filio Hunt iuxta fluuium Gron ad decem aratra...[praedium] *Byn* nominatum (CD. 7: 5, 102). *Hont* fiának, *Bénynek*, István király a Garam mellett tíz ekényi földet adott, amely 1135-ben fordult elő *Bény* néven.

Analógiaként feltehető, hogy *Szabolcs* nem nagyfejedelem volt Árpád után, hanem I. István korabeli megye első ispánja. (GYÖRFFY 1970: 209–214).

Bény mellett más I. István-kori birtokos neve is megőrződött. Ilyen nevek a következők:

Kajár: +1135: *Kviar* (PRT. VIII. 273). István király curialis comese volt. Valószínűsíthetően az ő nevéből ered *Balatonfőkajár* (+1135: In predio Kuiar, PRT. VIII, 273.) illetve a Győr megyei *Kajár* (Veszpr. Ht. lex. 130).

Kál: 1212/1372/1373: *Kaal* nomine homo libere condicionis; terra Kyal (UB. 1:62.). *Kál* valószínűsíthetően Gizella királynéval jött Németországból.

Tömörd: +1002: Temirdi (PRT. 1:590). Tumurdi colonus a pannonhalmi apátság 1093. évi összeírásában van megemlítve.

KRISTÓ továbbmenve, egészen a XIV. század első feléig adatul puszta személynévből keletkező helyneveket, ezzel is szélesítve a KNEZSA–BÁRCZI-féle kronológiai határokat.

Gyakoriak a templom védőszentjének nevéből, illetve a szent ünnepekből alakult helynevek. Dolgozatom szempontjából a védőszentek nevei mint személynevek jelentősek.

Az egyházi helynevek csoportosítását MEZŐ ANDRÁS végezte el az 1996-ban írott monográfiájában. A tipizálás során a következő egységeket hozza létre: 1. egyházi épületekre és részeikre utaló helységnevek, 2. az egyházi személyekre utaló helységnevek, 3. egyházi szervezetre utaló helységnevek, 4. patrocíniumi, a templom titulusára utaló helységnevek (MEZŐ: 1996: 24). Véleménye szerint e helynévadási mód időbeli kezdete a magyar kereszténység elterjedésében fogható meg, míg lezárulása a XVI. század elejére tehető. Ezen végső időpontot két indokkal magyarázza. Az egyik az ország szuverenitásának csorbulása, azaz, hogy Magyarország a XVI. században három részre szakadt, a török hódoltság idején harcok sora zajlott le, így a települések pusztulásával a helységneveinkre is az enyészet, az elmúlás várt, sokkal inkább, mint a születés. MEZŐ azt is kiemeli, hogy a török kiűzése után már csak mesterséges névadás ment végbe, míg előtte szinte minden esetben természetes névadással számolhatunk. A másik a hitbéli változásokkal magyarázható, pontosabban a protestantizmus elterjedésével Magyarországon, és az ezzel végbemenő egyházszakadással, melynek eredményeként a szentkultuszt már csak a katolikus egyházak gyakorolták.

Az egyházzal kapcsolatos helynevek datálását illetően is nehézségek merülhetnek fel. Segítségünkre lehetnek azonban a szentté avatások dátumai, hiszen ha ismerjük a szentté avatás időpontját és az első szentnévből eredő

településnév megemlítésének dátumát, akkor a településnév keletkezése egy viszonylag szűk időintervallumba helyezhető. Mindezeket számba véve például a Vas megyei *Szentgotthárd* település nevének keletkezését kb. ötven évre szűkíthetjük le, ti. Gotthard szentté avatása 1131-ben történt meg, az első helynévi adat pedig 1187-ből származik (MEZŐ 1996: 231–232).

E névtípus datálását illetően itt is bizonytalanság figyelhető meg, legmarkánsabb szinten KNEZSA ISTVÁN és GYÖRFFY GYÖRGY között. Maga KRISTÓ is a keletkezés kezdőpontjának módosítására hívja fel a figyelmet KNEZSÁVAL szemben, aki a következőket állapítja meg: „e helynévtípusok keletkezésének kezdetei — mint ezt a XIII. század közepéig terjedő hiteles oklevelek helynévanyagának vizsgálata bebizonyította — körülbelül a XII–XIII. század határára tehetők” (KNEZSA 1943: 131). GYÖRFFY szerint már a XI–XII. században is olvasható védőszent részére történő adományozás (GYÖRFFY 1960: 33). Innen származtathatók következő helyneveink: *Garamszentbenedek*, +1075/+1124/+1217: *porcos sancti Benedicti, bestie sancti Benedicti, potestas sancti Benedicti* (MES 1: 59), vagy Szent Lélek *Dénesmonostor*, 1177/1500 k.: *populus Santisspiritus, terra Sanctispiritus* (LK 33: 213, 214).

KNEZSA ISTVÁN tehát a patrocíniumi helynévadást a XII–XIII. század határára teszi, s véleménye szerint azon túl már nem keletkeztek ilyen helynevek (vö. MEZŐ 1996: 232). KRISTÓ azonban kiterjeszti az egyházi vonatkozású helynevek kronológiai határait, mondván, ezek már a kereszténység felvételének kezdeteitől, a XI. századtól létrejöhetnek. Két korabeli adat is igazolja a patrocíniumi helynévadás csíráit:

Zselicszentjakab: 1061/1257/1377: *dedi sancto Iacobo, sancto Iacobo tradidi, sancto Iacobo dedi, sancto Iacobo contuli*” és a már említett *Garamszentbenedek*.

II. TÖRTÉNETI HELYNÉVTIPOLÓGIA

1. KRISTÓ GYULA TIPOLÓGIÁJA

1.1. Formáns nélküli helynevek. A pusztai személyneves településnevekről az előzőekben már szóltam. Ehhez csak hozzáilleszteném KÁZMÉR MIKLÓS megállapítását, miszerint ez a névadási mód csak addig élt, ameddig a magyar nép mozgó életmódra volt berendezkedve. A lakóhelyek állandósulása egy idő múlva, körülbelül az 1200-as évekre, maga után vonta a névadási mód megváltozását is (KÁZMÉR 1970: 56).

1.2. Az *-i* képzővel alakult helynevek.

1.2.1. Eredete. Az *-i* képző párhuzamos alak- és jelentéshasadással különült el az *-é* birtokjeltől és *-i* formáns helynévképző funkciójában vált önállóvá az ómagyar korban. A képző funkciójának megváltozása a személynévből alakult helynevek esetében indulhatott meg (vö. TNyt. I, 254).

1.2.2. Kronológiája. KNIEZSA ISTVÁN összegzésében a következőket állapítja meg: „Az *-i* képzős helynévtípus csak aránylag nagyon rövid ideig volt eleven, azért kormeghatározó jelentősége igen nagy. Az egész országra vonatkozó kutatásaim szerint ez a típus a XII–XIII. század határán túl már nem keletkezett, viszont a XI. század közepe előtt sem kezdődhetett, mert sem a kétségtelenül a XI. század közepéig beköltöző népek (*böszörmények, kálizok, besenyők*) nevéből, sem pedig pogánykori magyar személynevekből ilyen típusú nevek nem alakultak. Az *-i* képzős helynevek tehát a XI–XII. század folyamán keletkeztek.” (KNIEZSA 1943: 124–125).

1.2.3. Értékelése. E névadási módot különféleképpen értékelik. Mint ahogyan említettem, KÁZMÉR a névadási mód megváltozásának okát a letelepült lakosságban véli felfedezni. Az *-i* képzős helységnevek megjelenését a magánbirtokok megszületésével magyarázza, illetve később megjegyzi még, hogy a névadás indítéka a szolganép birtoklására mehetett vissza (KÁZMÉR

1970: 57). MAKKAI LÁSZLÓ szerint ez a névadási típus jobban kifejezi személy és föld kapcsolatát, és a nomadizmusról a letelepült életformára való áttérés kísérő jelensége (MAKKAI 1947: 113). KRISTÓ GYULA véleménye szerint a névadási mód megváltozása mögött nem húzódik gazdaság-, társadalom-, illetve birtoklástörténeti mozzanat, egyszerűen csak a nyelvi divat változásai, a szuverén nyelvfelődési tendenciákkal magyarázható (KRISTÓ 1976: 57).

1.3. *-d* képzővel alakult helynevek.

1.3.1. Eredete. E képző eredetileg a *-ti ~ -t* és a *-gy* képzővel váltakozva kicsinyítő, illetve becéző képző volt, ahogyan ezt PAIS DEZSŐ is megállapítja (PAIS 1916: 366), később azonban helynévképzővé válhatott. Nehéz megállapítani, hogy hol lehet meghúzni a határt a két képző használata között. KRISTÓ bizonyosra veszi, hogy amikor a *-d* képzős személynév önmagában vált helynévvé, a *-d* képző kicsinyítő funkciója léphetett életbe, viszont amikor egy régi személynév *-d* képzővel vált helynévvé, nem tudjuk egyértelműen meghatározni, hogy melyik funkció érvényesült. A *-d* kicsinyítő funkcióját állapíthatjuk meg a következő személynévből lett helynevek esetében (ekkor már a *-d* képzős személynév önmagában vált helynévvé):

Damarad: 1067 k./1267, ÁUO. I, 26, (MEZŐ–NÉMETH: 42)

Scumedi (átírás): 1113, Kálmán 60, (KNIEZSA: MNny. 6: 27)

Belad: 1156, Századok 73: 181, (KNIEZSA: MNny. 6: 182)

Mand: 1181/1288/1366/XVI, RA 133. sz., (MEZŐ–NÉMETH: 69)

Nem eldönthető az alábbi esetekben:

Ruosti: 1138/1329, MNy 32: 131, (SZABÓ D.: 18: „neve származhatott a régi magyar *Ravazd* ’rókácska’ személynévből..., de köznévi eredetű is lehet, és ekkor a *-ti~-t* szóvég helynévképzőnek tekintendő).

Kinisti, Dalmadi: 1138/1329, MNy. 32: 131, 134 (SZABÓ D. 11, 29).

Sonkad: 1181/1288/1366/XVI, RA. 133. sz. (MEZŐ–NÉMETH 110: lehet becenévképző és földrajzinév-képző).

Leggyakrabban növény- vagy állatnévi alapszóhoz kapcsolódva jelent meg, de ahogy az előbbieken láthattuk, gyakran kapcsolódott tulajdonnévi alapszóhoz is (TNyt. I, 253).

1.3.2. Kronológiája. E képzővel alakult helynevek már a X. századtól adatolhatók, viszonylag egész korán. A képző datálása is KNIEZSA és BÁRCZI nevéhez fűződik. KNIEZSA kijelenti, hogy „A *-d* képző is a régies képzők közé tartozik. A magyarság XII. század utáni településterületein ... egyáltalán nem fordul elő.” (KNIEZSA 1943: 127). E gondolatmenetet fűzte tovább BÁRCZI, aki szerint „E képző korai: azokon a vidékeken, amelyeket a magyarság a XII. század után szállt meg, már ritka, a XIV. században pedig általában kiavul a nyelvből kicsinyítő és becéző funkciójában is. A *-d* képző tehát természetes és mesterséges földrajzi nevekben (kivéve az egészen újonnan a régiek analógiájára tudatosan képzett neveket) kormeghatározó értékű, ilyen alkotású nevek a XIV. századnál régebbiek, többnyire XII. századiak.” (BÁRCZI 1958: 155).

KRISTÓ kritikája ezzel szemben azt fogalmazza meg, hogy ez a helynévtípus vidékenként eltérő módon jelenik meg, mintegy szóródást mutatva, és nem gondolja, hogy ez kronológiailag hasznosítható tény lenne. Mindenképpen javasolja az anyag szisztematikus összegyűjtését, és a magyar állam területén levő összes *-d* képzős helynévanyag térképre vitelét a középkorból (KRISTÓ 1976: 86).

1.4. Utótaggal alakult helynevek

1.4.1. Kronológiája. A datálását illetően talán még kevesebb egyetértés van ezen névadási mód esetében, mint a pusztai személyneves helynevek keletkezése eldöntésében.

PAIS DEZSŐ véleménye szerint már a XIII. századtól léteznek ilyen helynevek, de sűrűbben csak a XIV. század közepétől találkozhatunk velük (PAIS 1923: 74). Később is megfogalmazza ezt a *-falu*, *-falva* utótagú helynevek

esetében is, amelyek már a XIII. század elején megjelennek, illetve ez a névadás a XIV. században bontakozik ki teljesebben (PAIS 1957: 64).

MOÓR művében koncentrálna a puszta személynévből létrejött és az utótaggal alakult helynevek kronológiájára azt állítja, hogy akkor alakult ki német hatásra az utóbbi névadási mód (t.i. a XII. század második felében vagy a XIII. század első felében), amikor már a puszta személynéves névadás nem volt gyakorlatban (MOÓR 1936: 220–221). Ennek a magyarázatát egy másik művében adja meg: „Kétségtelen, hogy a *-falva* típusú nevek a magyarban már abban a korban honosodtak meg, amikor a helynévként is szereplő régi magyar személynévek személynévként már nem voltak használatosak” (MOÓR 1936: 117).

KERTÉSZ MANÓ szerint, mivel a nyelvi változások nem egyformán mentek végbe az ország különböző területein, nehéz meghúzni a kronológiai határvonalat a puszta személynéves és az utótaggal alakult helynevek között. Szerinte ez a helynévadási mód a XII. század végén kezdődik és a XIII. században gyakori (KERTÉSZ 1939b: 70–71).

KNIEZSA visszautasítja MOÓR fentebb említett nézetét, amely szerint német hatásra keletkezett volna ez a helynévtípus, de osztja KERTÉSZ datálását. Szerinte a puszta személynéves helynevek háttérbe szorultak, és helyüket a *falva, laka, háza, telke, szállása* földrajzi köznevekkel alkotott összetételekből származó nevek foglalták el a XII és XIII. században (KNIEZSA 1943: 128–129).

MAKKAI LÁSZLÓ KNIEZSA véleményét fogadja el, és azt állítja, hogy az összetétel útján keletkezett helynevek típusának elterjedése az országban egyszerre, és tömegesen ment végbe, nyugaton legkorábban 1228-ban, míg keleten a XIII. század közepén (MAKKAI 1947: 113).

BÁRCZI szerint nem ismeretlen ez a névadási mód korábban sem, de az elterjedését ő is a XIII. századra teszi. Megállapítja ugyanakkor, hogy a puszta

személyneves helynevek a XIII. században már gyérebben keletkeztek (BÁRCZI 1958: 160).

KRISTÓ datálásra vonatkozó véleménye ellentétben áll KNEZSA álláspontjával, amely szerint a pusztai személyneves helynevek a X–XII. században lettek volna erőteljesebbek, majd rövid, XIII. századi együttélés után az utótaggal alakult helynevek kiszorították volna. KRISTÓ állítása szerint pusztai személyneves helynevek még a XIV. században is keletkezhetnek, eszerint tehát nem tűnhetett el egy csapásra az utótaggal keletkezett helynevek megjelenésekor, sőt körülbelül másfél évszázadig együtt élt ez a két típus.

BÁRCZI nyomán KRISTÓ két csoportra osztja az utótaggal keletkezett földrajzi neveket. Az elsőbe a XI–XII. században nem emberi lakótelepet, hanem természeti tárgyakat, objektumokat teszi, második csoportba pedig olyan XI–XII. századi adatokat sorol fel, amely emberi lakótelepet jelöl (vö. KRISTÓ 1976: 90–91).

2. SZABÓ T. ATTILA TIPOLÓGIÁJA

SZABÓ T. ATTILA a magyar helynévadásról írott tanulmányában (1940: 81–123) a nevek tipizálása során alak- és mondattani jellegzetességeket vett alapul, de megtalálható benne jelentéstani szempontú rendszerezés is. Típusait a következőképpen állapította meg. Az első csoport a pusztai alanyesetben álló személynevekből létesült helynevek csoportja, a második a jelzőkkel és képzőkkel ellátott pusztai alanyesetű személynevekből keletkezett helynevek, s végül a harmadik a köznevekkel jelzős viszonyban álló személynevekből alakult helynevek. Rendszerében elhatárolja a család- és keresztnévekből megalkotott helyneveket. Azonban hangsúlyozza, hogy rendszere átjárható, csoportjai nem különíthetők el élesen. A következőkben az ő tipológiáját kívánom vázlatosan áttekinteni.

2.1. Puszta személynevek mint helynevek. A korábban már említett Kristó-véleményhez hasonlóan (bár időben természetesen korábban) már SZABÓ T. is megállapítja, hogy birtoklástörténeti szempontból nehéz meghatározni ki is volt valójában a névadó, illetve az időben való elhelyezés is nehézséges a későbbi esetleges rövidülés miatt. SZABÓ T. ebbe a kategóriába sorolja a *-né* képzővel ellátott asszonynevekből keletkezett helyneveket is. Például: *Bíróné* (1875 Nyr. 4: 480), *Jancsóné* (1874 Nyr. 3: 143)

2.2. A jelekkel és képzőkkel ellátott személynevek mint helynevek. A birtokló személy nevéhez a birtoklásra mutató jeleket vagy képzőket illesztettek. Ilyen jel lehetett a *-k* többesszám jele, az *-é* birtokjelképző, a *-né* asszonynévképző, és az *-i* képző. Például vezetéknév, keresztnév és az *-é* birtokképző összekapcsolódásából képződhetett a *Józsa Pálé* helynevünk (1878 Nyr. 7: 336) vagy a vezetéknév, *-né* asszonynévképző, és *é* birtokképzővel ellátott *Kosutnéé* helynév (1917 Nyr. 46: 246).

2.3. Személynevek jelzős összetételű helynevekben. SZABÓ T. megkülönböztet tulajdonságjelzős összetételt, mint például személynév mint főnévi jelző, melléknévi jelzős összetételt és birtokos jelzős összetételt.

2.3.1. Személynév mint főnévi jelző a tulajdonságjelzős összetételen belül — SZABÓ T. csoportosítása szerint — lehet keresztnév és/vagy vezetéknév, foglalkozás- vagy méltóságnév, bibliai vagy szentek nevei és köznévi összetétele, járulhat hozzá egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag, *-i* képző, *-k* többes szám jele. Ide sorolható példaként *Ábrahámséd* (PESTY 1888: 17), amely egy bibliai név és egy köznévi összetételéből jött létre.

2.3.2. Melléknévi jelzős összetétel elemei lehetnek a melléknév és vezetéknév és/vagy keresztnév összekapcsolódása köznévi, vagy szentek neveivel megtoldva. Ide sorolható példának *Külső Torda* (1908 Nyr. 37: 381),

amely egy melléknév és egy keresztnév összetétele vagy *Ó és Új Szent Lőrinc* (1900 Nyr. 29: 542) mint melléknevek és egy szent neve.

2.3.3. Birtokos jelzős összetételben vannak megemlítve SZABÓ T. rendszerében a következő összetételek: vezetéknev és/vagy keresztnév vagy bibliai, és szentek nevei, köznévk és egyes szám, illetve többes szám harmadik személyű birtokos személyrag, *-k* többes jel elemeiből megalkotott összetételek. Ilyen összetételek például a vezetéknev, *-é* birtokjelképző, *-k* többes szám jele, köznévk és egyes szám harmadik személyű birtokos személyragból álló *Angyalék közti* (Vasi Szemle 7: 54-55) helynevünk. A *Fancsaliak utcája* (1916 Nyr. 45: 189) helynev alakult a következőkből: vezetéknev, *-k* többes szám jele, köznévk és egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag összetételéből alakult.

3. HOFFMANN ISTVÁN ma már alapműnek tekinthető névtani munkájában (HOFFMANN 1993) a magyar mikrotoponimiák funkcionális-szerkezeti leírásának elméleti kereteit tárgyalja, mint egyetlen nyelvi kategóriát elemzi a helyneveket. Elemzésének szempontjai a következők: funkcionális-szemantikai elemzés, lexikális-morfológiai elemzés és szintagmatikus elemzés.

3.1 Funkcionális-szemantikai elemzés. Ennek az elemzésnek az alapja, hogy minden névadási aktus szemantikailag tudatos, ebből következik, hogy abszolút motiválatlan névk sem létezik. A természetes neveknel többnyire a denotátum sajátosságai, míg a mesterséges nevekben a már használatban lévő névmodellekhez való alkalmazkodás a jelentős.

A névk funkcionális szerkezeti elemzésének alapfogalma a **névrész**. „Funkcionális névrésznek tekintendő a helynévk hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez.” (HOFFMANN 1993: 43). Ezen elemzés során a nyelvi elemeket a denotatív jelentéshez való viszonyban elemzi.

A névrész is ebben a viszony-fogalomban értelmezhető. HOFFMANN példája alapján a *Sáros-patak* víznévben két névrész különíthető el: 'olyan folyóvíz (1), amelynek vize sáros (2). Ezzel ellenben a *Sárospatak* városnév egyrészes, egy szemantikai jegy figyelhető meg benne: a település 'egy bizonyos vízfolyás mellett fekszik'.

A névrészek **névelemek**ből is állhatnak. Ezek közé HOFFMANN a névbe tartozó lexémákat és a toldalékmorfémákat sorolja, amelyek a belső felépítésben és az egymáshoz való viszony kifejezésében játszanak szerepet. A helynevek névrészeinek funkciói az alábbiak lehetnek: hely fajtájának megjelölése, hely megnevezése, hely sajátossága (hely tulajdonsága, viszonya valamely külső dologhoz, valamely más helyhez való viszonya), a funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal, többféleképpen elemezhető helynév, illetve kategorizálatlan helynevek csoportja (i.m. 45–46).

Habár magáról a névkeletkezésről kevés sejtésünk lehet, ezeket a csoportokat illetően, a személynév és helynév kapcsolatának kérdéskörét tárgyalva közelebb juthatunk a névadás indítékához. A névrész funkcióját többféle névadási indítékhoz is köthetjük. Dolgozatom szempontjából jelentős HOFFMANN ISTVÁN tipizálása a névrészek funkcióit tekintve: a hely viszonya valamely külső körülményhez, például birtokos vagy használóhoz, az ott lakó emberek kapcsolata a helynévhez, illetve számottevő lehet még a hely eredete, kialakulása és a hellyel kapcsolatos esemény. Ilyen például a *Palié*, a *Pongrác* és a *Leopold* helynevek.

Az egyes funkciókat kifejező névrészek meghatározása során a helynévállományt két csoportra lehet osztani. Az egyik az egyrészes, a másik a kétrészes helynevek csoportja. Egy- és kétrészes helyneveknek HOFFMANN azokat a csoportokat tekinti: „amelyekben egy vagy két funkcionális-szemantikai jegyet kifejező névrész különíthető el” (HOFFMANN 1993: 50). Funkcionális-szemantikai elemzésen túl számottevő a kifejezett funkciók

milyensége is. KÁZMÉR terminusai alapján megkülönböztethetünk alapelemeket illetve megkülönböztető elemeket (KÁZMÉR 1957: 6). Alapelemeknek nevezi „azokat a földrajzi neveket, amelyeket az elnevező közösség elsődlegesen használt fel a tájékozódás igényeinek kielégítésére, tehát amelyek önmagukban, más determináns nélkül is alkalmasak földrajzinévi funkció betöltésére. INCZEFI is átveszi ezen terminusokat, átnevezve ugyan (alapelem – meghatározó elem), az egymásra való vonatkozást hangsúlyozva (INCZEFI 1970: 73). A kétrészes név részein belül is elkülöníti a determináns és determinatívum fogalmakat, magyar megfelelőikkel: alaprész és bővítményrész. Szintaktikai viszonyban az alaprész mindig főtag, a bővítmény mindig alárendelt tag lehet.

3.2. Lexikális-morfológiai elemzés. Ilyen irányú vizsgálat szójelentéstani szempontok szerint történhet. HOFFMANN az alábbi kategóriák meglétét látja leginkább indokoltnak: köznévi hely, vagy helynévi származéknév, személynév (családnév, keresztnév, többemű személynév, szentnév, stb.), egyéb tulajdonnév, melléknévi jellegű szó, számnév, illetve szószerkezet. Személynév mint csoportra utaló példák lehetnek: *Gellért/mező*, *Bogács* (családnév), *Józi/tag*, *Ilonka* (keresztnév), *Tótpál/tanya*, *Nagybajuszúmelkó* (többemű személynév), *Rába/szentandrás*, *Szentanna/utca*, továbbá ilyen még a *Jutas*, vagy a *Hitler/domb* is.

3.3. Szintagmatikus elemzés. A szintagmatikus elemzésben dolgozatom témája szempontjából a birtokos jelzős szerkezet a figyelemreméltóbb, hiszen ez a kategória fejezheti ki a helynévben megnevezett személy és a hely egyik lehetséges viszonyának, ti. a birtoklásnak a tényét. INCZEFI megjegyzi erről a csoportról, hogy tulajdonképpen nem különíthető el élesen a minőségjelzős szerkezettől, hiszen vannak bizonyos helynevek, amelyek mindkét csoportba besorolhatók (*Igásugar*, *Lúcshát*). Alaki szempontból többféle szerkezet jöhet létre, viszont azonos alakszerkezet esetén előfordulhat többféle szemantikai

eltérés is, továbbá jelölt alaki szerkezet is kifejezhet különféle funkciókat (i.m. 62).

A szintagmatikus elemzésében HOFFMANN kitér a metonimikus helynévalkotásra is, beleértve a személy- és helynév kapcsolódásaiból fakadó kutatásait is. A következőket állapítja meg:

- Személy és a hely, ami a tulajdona kapcsolatban általában tulajdonnévi szerepű helynév áll, leggyakrabban pedig családnév, ahogyan a következő példák is mutatják: *Bogács, Dorozla, Doktorics, Pongrác, Kepics, Gorva*. Leggyakrabban idegen eredetű családnevek mennek át metonimikus változáson, gyakori családnevek csak nagy ritkán.
- Személy és a hely, ahol lakik: egyetlen nevet sorol ide, mégpedig a *Lepojd* helynevet, amely egy köz neve volt.
- Személy és a hely, ahol történt vele valami. Ide két példa sorolható, az egyik egy erdőrész a nyírbátori járásban: *Holtember*, a másik Veszprémvarsányban egy fenyves neve: *Balázs Kata*.

III. ÖSSZEGZÉS

Ahogy azt láthattuk a korábbiakban a személynevekből származtatható helynevek, és azon belül a településnevek kronológiája nem egyértelmű, kutatóink saját vizsgálataikra alapozva másképp datálják őket. Biztosra vehető azonban, hogy az egyes névadási módok időben sokszor egymás mellett működtek, illetve a névadási divat következtében használatuk népszerűsége nőhetett, vagy éppen el is halványodhatott egy-egy időszakban. Dolgozatomban igyekeztem átfogó képet adni a kronológiai határokat illető elképzelésekről.

A történeti helynévtipológia kapcsán ismertetni kívántam főbb kutatóink rendszerezéseit. Míg HOFFMANN és SZABÓ T. munkájának középpontjában morfológiai, jelentéstani, illetve funkcionális-szerkezeti szempontok állnak, addig KRISTÓ GYULA inkább történeti szempontokat figyelembe véve vizsgálta helyneveinket nagy figyelmet fordítva a kronológiai határokra. Ő maga is sokszor kritikával illetve a téma kutatóinak nézeteit.

A tipológia-alkotások során tehát mindhárom kutatónk másfelől közelíti meg a helyneveket, ám ez nem jelenti azt, hogy elképzeléseik merőben ellentétesek lennének egymással, sőt, kiegészítik egymást. Ennek ékes példája, hogy KRISTÓ a természetes és a mesterséges nevek létrejöttének időhatárait boncolgatja, HOFFMANN pedig funkcionális-szemantikai elemzése részeként a természetes neveknel a denotátum sajátosságait, mesterséges neveknel pedig a névmodellhez való alkalmazást vizsgálja.

Különböző oldalról tekinti HOFFMANN és SZABÓ T. a névrészeket. SZABÓ T. pusztán morfológiai alapon csoportosítja ezeket, ellentétben HOFFMANNal, aki az egyrészes és kétrészes helyneveket funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szempontot is érvényesítve vizsgálja.

Az elsőség tekintetében, ti. hogy a személynév vagy a településnév keletkezett-e korábban, ismét nem állíthatunk biztosat. Véleményem szerint ez

sokszor egy láncszerű folyamatot indíthatott el: személynévből lett helynév, melyből később ismét személynév lett és így tovább. Azonban sajnálatos módon, itt is csak kevés forrás áll rendelkezésünkre, amiből csak feltételezéseink származhatnak, és a legtöbb esetben nem ismerhetjük meg az igazságot.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA (1960), Elnöki nyitóbeszéd. In: *Névtudományi Vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958*. Szerk. PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR. Budapest: 5–16.
- BENKŐ LORÁND (1985), A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Léved és Etelköz* kapcsán. In: *Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 172. szám. Budapest.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1960), A magyar törzsi helynevek. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958*. Szerk. PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR. Budapest. 24–34.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1970), A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archeológiai Értesítő*: 191–238.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1972), Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15. évfolyam. 3–4. szám, 261–343.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), *A falu a magyar helynevekben*. Budapest.
- KERTÉSZ MANÓ (1939a), A magyar helynévadás történetéből: *Nyr.* 68: 33–39.
- KERTÉSZ MANÓ (1939b), A magyar helynévadás történetéből (folyt.): *Nyr.* 68: 67–77.
- KISS LAJOS (1997), Korai magyar helynévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–WESZPRÉMY LÁSZLÓ. 177–187.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943), Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok I.* Szerk. Deér József–Gáldi László. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943. Budapest.

- KNIEZSA ISTVÁN (1960), A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958.* 19–26.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink tipológiájához.* Acta Historica Szegediensis de József Attila nominatae. Acta Historica, tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1997), A Kárpát-medence X. századi helyneveiről: *MNy.* 93: 129–135.
- KRISTÓ GYULA (1998), Levedia és Etelköz: *MNy.* 94: 152–154.
- KRISTÓ GYULA (2005), Az Árpád-kori településnév-adás. *Onomastica Uralica* 3: 117–133.
- KRISTÓ GYULA (Szerk.) (1995), *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1947), A Csallóköz településtörténeti vázlat. In: *Századok* 81: 109–135.
- MARCZALI HENRIK (Szerk.) (1901), *A magyar történet kútjainak kézikönyve.* Budapest.
- MELICH JÁNOS (1923), A helynevek egy csoportjáról: *MNy.* 19: 105–111.
- MELICH JÁNOS (1925-29), *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest.
- MELICH JÁNOS (1928), Elnöki megnyitó beszéd: *MNy.* 24: 1–10.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), *A templomcím a magyar helységnevekben (11-15. század),* Budapest, 1996.
- MNyt.=*Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ, PUSZTAI FERENC. Bp., 2003.
- MOÓR ELEMÉR (1936), Magyar helynévtípusok: *Népünk és Nyelvünk* 8. vagy UŐ. (1936), Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged.

- MORAVCSIK GYULA (1948), *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendantium.* Budapest.
- PAIS DEZSŐ (1916), A *Sixtus* keresztnév magyarosításai: *MNy.* 12: 365–371.
- PAIS DEZSŐ (1923), A *Turóci-fennsík* helynévtörténete: *MNy.* 19: 72–76.
- PAIS DEZSŐ (1957), A *szabad* helynévi alkalmazásaihoz: *MNy* 53: 52–66.
- SZABÓ ISTVÁN (1966), *A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XV. század.* Bp.
- SZABÓ T. ATTILA (1940), A magyar helynévadás történetéhez: *MNy.* 36: 127–129.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), A Tihanyi alapítólevél görög helynevei: *MNy.* 106: 385–396.